

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 4 • Aralık 2021 • 101-118
Issue: 4 • December 2021 • 101-118

Türkiye’de Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri (1989-2015): Dindarlık Ölçme Çalışmaları Üzerine Değerlendirmeler

Religiosity Scales Developed in Turkey (1989-2015):
Evaluations on Religiosity Measurement Studies

Çiğdem Fidan

Yüksek Lisans Öğrencisi
Mardin Artuklu Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
E-posta: cigdemfdn@yahoo.com
Orcid: 0000-0002-8593-0455
Mardin / Türkiye

MA Student
Mardin Artuklu University
Institute of Graduate Education
E-mail: cigdemfdn@yahoo.com
Orcid: 0000-0002-8593-0455
Mardin / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 04 Temmuz 2021 • 04 July 2021
Kabul Tarihi • Accepted 10 Kasım 2021 • 10 November 2021

Ö z e t

Dini anlama ve algılamada kişiden kişiye değişen öznel bir yaşantı söz konusu olduğundan dindarlığın tanımlanması güçleşmiştir. Tanımlama ve kavramsallaştırmada yaşanan bu güçlükler, dindarlığın hangi bağlamda ölçüleceği ve istenen dindarlığın ne tür bir dindarlık olduğu sorularını akla getirmektedir. Türkiye’de birçok dindarlık ölçeği geliştirilmiştir. İlk olarak Batı kökenli dindarlık ölçme çalışmaları, ülkemize adapte edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu durum, daha sonraki dönemde Türk kültürüne özgü yerellik sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu sorun, özellikle Türk din psikolojisi alanındaki araştırmacılar tarafından fark edilerek Türk-İslam geleneği bağlamında yerli dindarlık ölçme araçlarının oluşturulmasını ve uyarlama çalışmalarını zorunlu hale getirmiştir. Bu makalenin amacı, Türk din psikolojisi alanında yapılmış doktora ve yüksek lisans tezlerinde kullanılmış (1989-2015) gerek çeviri, gerekse Türk-İslam kültürüne özgü psiko-metrik çalışmaları yapılarak geliştirilmiş dindarlık ölçeklerini içeren bir literatür ortaya çıkarmaktır. Nitel bir araştırma metodolojisi kullanılarak hazırlanan bu makalede elde edilen veriler, doküman analizi yöntemiyle ilgili alan literatürü taranarak toplanmıştır. Verilerin çözümlenmesinde ise konuya ilişkin ulaşılan tezler, dindarlık ölçeklerine göre sınıflandırılarak nicel ve nitel veri değerleriyle betimlenmiştir. Bu konuda yapılmış tezlere ulaşmak için Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi veri tabanı kullanılmıştır. Türk din psikolojisi çalışmalarında kullanılan dindarlık ölçekleri temalandırılarak tablolar halinde gösterilmiştir. Sözü edilen bu tablolarda, ölçeklerin geliştirildiği yıl ve kim tarafından geliştirildiği, ölçeğin adı, formatı ve alt boyutları belirtilmiştir. Makalede sonuç olarak; Türk din psikolojisi çalışmalarında toplamda 18 dindarlık ölçeği kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunların içinde Türk kültürüne özgü geliştirilen dindarlık ölçekleri (n=9) de yer almaktadır. Ayrıca makalede, Türkiye’de geliştirilen dindarlık ölçeklerinin kullanım sayılarına göre dağılımları grafik olarak da gösterilmiştir. Geliştirilen bu ölçekler incelendiğinde bazı ölçeklerin dindarlığı tek boyutlu olarak ölçmeye çalıştığı, fakat bunun dindarlığın çeşitli boyutlarını ölçmede yetersiz kaldığı tespit edilmiştir. Daha sonra geliştirilen dindarlık ölçeklerinde dindarlık çok boyutlu olarak ölçülmeye çalışılmıştır. Türk din psikolojisi çalışmalarında, dindarlık ölçeği geliştirerek dindarlığı ölçmeye çalışmak, her ne kadar zor olsa da bu konudaki çalışmaların ülkemizde aktif olarak devam etmesi halen dindarlığın ölçülmeye devam edeceğini göstermektedir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Dindarlık • Dindarlık ölçeği
Dini inanç • Dini deneyim • Dini davranış

A b s t r a c t

Since there is a subjective experience that varies from person to person in understanding and perceiving religion, it has become difficult to define religiosity. These difficulties in definition and conceptualization raise questions about the context in which religiosity will be measured and what type of religiosity is desired. Many religiosity scales have been developed in Turkey. First of all, Western-based religiosity measurement studies were tried to be adapted to our country. However, this situation revealed the problem of locality specific to Turkish culture in the later period. This problem, especially noticed by researchers in the field of Turkish psychology of religion, has made it necessary to create and adapt local religiosity measurement tools in the context of Turkish-Islamic tradition. The aim of this article is to reveal a literature containing religiosity scales, which were used in doctoral and master's theses (1989-2015) in the field of Turkish psychology of religion, both in translation and psychometric studies specific to Turkish-Islamic culture. In this article, which was prepared using a qualitative research methodology, the data obtained were collected by scanning the relevant field literature with the document analysis method. In the analysis of the data, the theses reached on the subject were classified according to the religiosity scales and described with quantitative and qualitative data values. National Thesis Center of the Council of Higher Education database was used to reach the theses on this subject. The religiosity scales used in Turkish psychology of religion studies are themed and shown in tables. In these tables, the year and by whom the scales were developed, the name, format and sub-dimensions of the scale are stated. As a result of the article; It has been determined that a total of 18 religiosity scales are used in Turkish psychology of religion studies. Among these, there are also religiosity scales (n=9) developed specific to Turkish culture. In addition, the distribution of religiosity scales developed in Turkey according to the number of uses is also shown graphically in the article. When these developed scales were examined, it was determined that some scales tried to measure religiosity in one dimension, but this was insufficient to measure various dimensions of religiosity. In the later developed religiosity scales, religiosity was tried to be measured multidimensionally. Although it is difficult to measure religiosity by developing a religiosity scale in Turkish psychology of religion studies, the active continuation of studies on this subject in our country shows that religiosity will still be measured.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Religiosity • Religiosity scale
Religious belief • Religious experience • Religious behavior

Giriş

Dini olguların araştırılması ve incelenmesi, insanlık tarihi süresince en eski konulardan biri olmasına rağmen hala güncelliğini koruyan ve üzerinde tartışılan bir konudur. Modern dünyada ahlaki birtakım çöküntüler olmasına rağmen dine olan ilgi hala varlığını korumaktadır. Ayrıca insanın kendi iç dünyasında ve toplumsal yaşamında merak uyandırmayı ve varlığını korumayı sürdürmüştür. Allport, dinin bir şekilde yok olacağı söylenildiği zamanlarda özellikle sekülerizmin arttığı zamanlarda dahi, dinin güncelliğini koruduğunu ve dinî konulara merakın devam ettiğini ifade etmiştir.

Dindarlık kavramı geniş inanç ve uygulama şekillerini kapsamaktadır. Bir insanın dini inançları, düşünceleri, duyguları, şüpheleri, dini tutum ve davranışları, dine yaklaşımı, dini esasları değerlendirilme tarzı vs. tüm dini görüntüsü onun dindarlığını meydana getirmektedir. Bireyin, din ile ilişkili olarak tüm etki ve tepkisi ve bunların derecesi onun dini yöneliminin göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu sebeple bireyin dinle ilgili etki ve tepkilerinden yola çıkılarak, tutumlar, düşünceler ve davranışlar anlaşılabilen ve ölçülebilmektedir (Hökelekli, 2010).

Dindarlık ve din tanımlamalarına bakılarak dindarlığı ölçmenin ne kadar zor olabileceğini söyleyebiliriz. Örneğin; dini bir tutumun anlaşılması ve ölçülmesi için o bireyin ibadethaneye katılımı veya bir grup ile yapılan ibadetlere katılımdaki sıklığı gibi konuların belirlenmesi kâfi gelmemektedir (Albayrak & Kurt, 2019). Bunlara ek olarak, birey için o ibadetin anlamının ne olduğu, bireyin ibadet ederken neler hissettiği, ibadetin bireyin benliğinde, kişiliğinde, mental ve fiziksel sağlığında nasıl etki ettiği, bu durumun mutluluğuna, tutum ve davranışlarına olan etkisi gibi birçok yönden açıklanması da gereklidir. Yani profesyonel bir dindarlık ölçümünde bunlara dikkat edilerek, daha gerçekçi ve verimli sonuçlara ulaşılması gerekmektedir (Hökelekli, 2010).

Bilim ve din, insan yaşantısını tanımlama ile ilgili olmasına rağmen, bilim insan yaşamının daha nesnel ve niceliksel yönleri üzerinde daha fazla vurgu yapmaktadır. Diğer taraftan din daha içsel, öznel ve niteliksel yönleri ile ilgilenir. Dolayısıyla dinin birçok ögesi nesnel ve niceliksel kategori içerisinde yer almadığı için araştırmacıların kavramlaştırmalarını sınırlamaktadır (Ok, 2006). Bilimsel ilerlemelerde doğru bir ölçüm yapmak önemlidir. Dindarlığın nasıl ölçüleceği ve ölçülüp ölçülemeyeceği sorunu üzerine tartışılan bir konudur. Dindarlık kavramı, kişiden kişiye, kültürden kültüre ve mensup olunan dinin esaslarına göre farklı anlamlar kazandığı için bir Hıristiyan ile Müslümanın dindarlıkları farklı olduğu gibi aynı dine mensup kişilerin dindarlık anlayışlarında ve

yaşam tarzlarında da bir takım benzerlik ve farklılıklar mevcuttur. Dolayısıyla tek tip bir dindarlıktan bahsedilemeyeceğinden ampirik yöntemlerle veri toplayarak dindarlığı ölçmek oldukça zordur (Çapcıoğlu, 2013).

Dindarlık ölçümünde, din psikologları yöntem bakımından iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup; içerikten uzak duran, açıklayıcı, ampirik ve indirgemeci yaklaşım üzerine temellenirken, ikinci grup ise daha çok dini içeriğe önem veren ve onun indirgenmesini reddeden betimleyicidir ve birinci grubun indirgemeci yaklaşımını kabul etmezler (Ok, 2006). Dindarlığı oluşturan boyutların saptanması veya sayısı hakkında araştırmacılar arasında fikir birliği olmadığı için araştırmacılar çalışmalarında dindarlığın veya spiritüelliğin bazı boyutlarını seçebilmişlerdir. Özellikle dini tecrübe, dini tutum ve inançlar gibi karmaşık olan yapıların indirgemeci bir yaklaşımla ölçülmesi, eleştirilere sebep olmuştur (Mehmedoğlu, 2006). Bu konuda dini tecrübenin inançlar, dini pratikler, toplumsal dini etkinlikler, aşkın duygular veya tabiatüstü ile olan bağlantısına bakıldığında iç içe bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Dini tecrübe, dini tutum, dindarlık gibi olguların ölçülmesi ve deneysel olarak incelenmesi de haliyle çok fazla probleme neden olmaktadır. Dindarlığı ve spiritüelliği değerlendirmede tutarlı bir yöntem bulunmaması görgül olarak dini konularda çalışmayı zorlaştırmaktadır (Hökelekli, 2010).

Batı'da ve Amerika'da, 1940'lı yıllarda ilk dindarlık ölçekleri geliştirilmiştir. Zaman içerisinde geliştirilen bu ölçekler dindarlığın gösterge, ölçüt ve boyutları bakımından incelendiğinde ölçeklerde değişimler yaşandığı görülmektedir. İlk dindarlık ölçme çalışmalarının Batı merkezli olması, ülkemizde çeşitli sorunlara neden olmuştur. Çünkü geliştirilen bu ölçekler zamanla diğer kültür, inanç ve gelenekler tarafından adapte edilmeye çalışılmıştır. Ülkemizde de din psikologları ve diğer alanlarda çalışan araştırmacılar tarafından bu sorunlar dikkate alınarak ülkemize özgü dindarlık ölçme araçları geliştirilmiştir. Bu ölçekler, uyarlama veya İslami gelenek esas alınarak yapılmıştır (Albayrak & Kurt, 2019). Bu çalışmalara bakılarak tarih içerisinde dindarlık ölçümünde ülkemizde yöntem, teknik ve araçlar geliştirme konusunda bir ilerlemenin olduğu söylenebilir.

Dindarlığı ölçme isteği tüm zorluklarına rağmen araştırmacılar tarafından çalışılmaya ve incelenmeye devam etmektedir. Özellikle dindarlığı titizlikle ve en doğru şekilde ölçmek için uzmanlarca çalışmalar yapılmaktadır (Altunsu Sönmez, 2016). Dindarlık ile ilgili yapılmış çalışmalarda en güvenilir veri toplama aracı için korelasyonel çalışmalar örnek gösterilebilir. Ancak burada dikkat edilmesi gerek hususlar ölçeğin belirlenebilmesi ve örneklem grubunun evreni temsil edebilmesidir.

Bu makalenin amacı, Türkiye'de geliştirilen dindarlık ölçeklerinin

sınıflandırarak özetlemektir. Bu amaç doğrultusunda araştırmanın problem cümlesi “Türkiye’de geliştirilen dindarlık ölçekleri nasıl bir görünüm sergilemektedir?” Bu çerçevede aşağıdaki problemlere yanıtlar aranmıştır:

1. Türkiye’de dindarlık ölçme çalışmaları nasıldır?
2. Türkiye’de geliştirilen dindarlık ölçekleri nelerdir?
3. Türkiye’de geliştirilen dindarlık ölçekleri nasıl sınıflandırılmıştır?
4. Türkiye’de geliştirilen dindarlık ölçeklerinin kullanım sayılarına göre dağılımı nasıldır?

a. Yöntem

Bu araştırma, nitel bir metodoloji kullanılarak yapılmıştır. Türkiye’de geliştirilen dindarlık ölçeklerinin sınıflandırılarak özetlenmesini amaçlayan bu makalede, doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma desenlerinden olan doküman analizi, yazılı belgelerin içeriğini sistematik bir biçimde ele alıp analiz eden bir yöntemdir. Dökümanlarda bulunan veriler, içerik analizi yardımıyla çeşitli kategorilere ayrılmakta ve bu kategoriler; verilerin sınıflandırılması, anlamlandırılması ve sentezlenmesine yardımcı olmaktadır (Kıral, 2020).

Araştırmanın evreninde 1989-2015 yılları arasında yazılmış yüksek lisans ve doktora tezleri bulunmaktadır. Araştırmanın örnekleme, ölçüt örnekleme olup amaçsal örnekleme yöntemlerinden biri olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada, tezlerin Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Dokümantasyon Merkezi’nde kayıtlı olmaları ve erişime izinli olmaları gibi hususlar dikkate alınmıştır. Bu kapsamda 96 tez, bu araştırmaya dâhil edilmiştir.

Araştırmada Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Dokümantasyon Merkezinde tez türü “doktora” ve “yüksek lisans” olarak belirlenmiş ve tarih belirtilmeden tarama terimi kısmına “dini inanç”, “din psikolojisi”, “dindarlık”, “dini tutum” ifadeleri girilerek araştırma yapılmıştır. Yapılan tarama sonucunda 1989-2015 yıllarında çalışılan yüksek lisans ve doktora tezi araştırmaya dâhil edilmiştir.

Araştırmada, nitel araştırma desenlerinden olan doküman analizi yöntemi ile ulaşılan doktora tezlerinin içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizinin yapılması amacıyla ulaşılan tezlerden “Tez Analiz Formu” oluşturulmuştur. Tez Analiz Formu’nda örnekleme alınan tezlerin yılları, yapıldığı üniversiteler, veri toplama araçları, araştırma yöntemleri, tezlerin konusu ve örneklem grubu gibi bilgiler bulunmaktadır. Elde edi-

len bilgilerin çözümlenmesinde yüzde (%) ve frekanstan (*f*) yararlanılmıştır. Sonuçlar ise tablolar üzerinde gösterilmiştir.

b. Dindarlık Ölçme Nedir?

Din psikolojisi alanında dindarlık ölçme araştırmalarında, dindarlığın operasyonel tanımlarına önem verilmiştir. Belirli bir dini sisteme inanan bireylerin, inançlara ve dini pratiklere bağlılığına göre dindarlık tanımına gidilmiştir (Ok, 2006). Dindarlık ölçeklerdeki temel amaç bireyin dindarlığını tespit etmektir. Ölçeklerden alınan puanlara göre dindarlık saptanmaya çalışılmıştır. Alınan yüksek puanlar yüksek seviyede dindarlığı, düşük puanlar ise düşük seviyede dindarlığı ifade etmektedir (Sevinç, 2013).

Bazı araştırmacılar, bireyin ritüellere katılım sıklığına bakılarak asıl dindarlığını ölçmenin yeterli olmadığını belirtmişlerdir. Bu tür istatistikler, ritüellere eşlik etme konusunda bireyin ne hissettiği hususunda bilgi vermediği gibi bireyler, alışkanlıkları sonucu aile veya sosyal gurupların etkisiyle ritüellere katılabilirler. Burada dikkat edilmesi gereken husus; bireylerin hayatlarında dinin ne kadar önemli olduğu veya bir ibadet merkezine üyeliğın ne kadar önemli olduğu gibi maddeler, “çok önemli”, “biraz önemli”, “önemli değil”, “hiç önemli değil” gibi seçeneklere verilen cevaplara bakılarak bireyin hayatında dinin anlam ve önemi ölçülmesi gerekmektedir (Cirhingiroğlu, 2014).

Dindarlık çok boyutlu bir olgu olsa da, dindarlığı ölçmek tek boyutlu yaklaşımlarla başlamış ve geliştirilen ölçeklerde kategorik bir yaklaşım kullanılmıştır (Hökelekli, 2010). Cüceloğlu, dindarları iki kategoriye ayırır. Bunlar samimi dindarlar ve mış gibi yaşayan dindarlardır. Mış gibi yaşayan dindarlar, cennete gitmek ve cehennemden kurtulmak için bireysel düzeyde kalmış kişilerdir. Samimi dindarlar ise bir bütünün anlamlı bir parçası olmanın bilinci ve hizmet sorumluluğu ile yaşamaya çalışırlar. Samimi dindarlıkla ilgili ölçütler genel hatları ile belli olmasına rağmen, bu ölçütlerin kimler tarafından ne kadar içselleştirildiği din psikolojisi araştırmaları için son derece önemlidir. Bunun nedeni gerçek dindarlar ile mış gibi yaşayan dindarlar arasında doğru bir karşılaştırma, din psikolojisi alanındaki temel bilgilere dayanmaktadır. Bu bilgilere ulaşmanın ancak bu alanda geliştirilecek çok boyutlu ölçeklerle mümkün olabileceği gerçeğini anlayan araştırmacılar çok boyutlu dindarlık ölçekleri geliştirmişlerdir. Çok boyutlu dindarlık ölçeklerinde din ve dini hayat birçok yönden incelenmiş ve farklı açılarda ölçülmüştür (Cirhingiroğlu, 2014). Tecrübi din psikolojisi çalışmalarında ölçek kullanmak her ne kadar işlevsel bir değere sahip olsa da objektif bir dindarlık ölçeği geliştir-

mek ve bu hususta daha verimli ve gerçekçi sonuçlara ulaşılmak son derece zahmetlidir (Karaca, 2011).

c. Türkiye’de Dindarlık Ölçme Çalışmaları

Türkiye’de 1962 yılında Taplamacıoğlu tarafından ilk dindarlık ölçme çalışmaları yapılmıştır. Daha sonra 1970 yılında Özbaydar, 1977 yılında Fırat ve 1978 yılında Günay tarafından bu çalışmalara devam edilmiştir. Bu çalışmalar, Batı’daki dindarlık ölçme çalışmalarının başlangıcıyla yakın tarihlidir. Ancak teknik, yöntem ve psikometrik nitelikler bakımından ileri düzeyde değildir.

1960’lı yıllardan sonra din psikolojisi alanında merkezi bir kavram olarak kabul edilen dindarlığın tecrübi boyutunun araştırılması dindarlığın farklı yönlerden ölçülmesi gerektiğini göstermiştir. Daha sonraki senelerde özellikle 1980 ile 1990 yılları arasında geliştirilen ölçeklerin çok sayıda olduğu görülmüştür. Bunlara Mutlu'nun (1989), Köktaş'ın (1993), Uysal (1995) ve Koştaş'ın (1995) çalışmalarını gösterebiliriz. Türkiye’de Glock, Lenski ve King ve Hunt’ın 1960’lı yıllardaki çalışmaları temel alınarak Müslüman dindarlığı ile ilgili ölçek geliştirmeye başlanmış olup dindarlık boyutları benzer şekilde tanımlanmıştır.

Genel olarak Türkiye’de dindarlığı ölçmek için yapılan çalışmalar iki kategoriye ayrılır. İlkinde, dindarlık ölçme çalışmaları Hıristiyan geleceği içerisinde geliştirilen bir ölçeğin kültürel ve yerel açıdan ülkemize uyarlanmasını içerir. İkincisinde ise Türkiye’ye has İslami dindarlıkla ilgili çalışmaları içerir. Batıda yapılan çalışmalarla ülkemizde yapılan çalışmalar karşılaştırıldığında henüz yolun başında olduğumuz görülmektedir. Çünkü ülkemizde din bilimleri alanında istatistik kullanma becerisi ve ölçek geliştirme becerisi henüz yeterince gelişmemiştir (Albayrak & Kurt, 2019).

d. Bulgular

d.a. Türkiye’de Dindarlık Ölçeklerine İlişkin Bulgular

Türkiye’de dindarlık ölçümüyle ilgili Kayhan Mutlu tarafından 1989 yılında gerçekleştirilen “Bir Dindarlık Ölçeği”, literatürde ilk çalışma olarak kabul edilir. Bu ölçek, dindarlık ve fundamentalizm arasındaki ilişkiyi araştırmak için kullanılmıştır. Ayrıca bir insanın dindarlığı ve dini değerler ile ilgili dini inançların olumlu veya olumsuz olması gibi konular çalışılmıştır. Bu çalışmada Mutlu, dörtlü likert formatında on dört soruluk bir ölçek hazırlamıştır. Bu sorulardan sekizi olumlu, altısı olumsuz ifadeden oluşmaktadır. Ülkemizdeki 1989 yılına kadar yapılan çalışmalar içinde en ciddi ve bilimsel çalışma olması açısından ilk olarak

bilinir. Ayrıca geçerlilik ve güvenilirlik testlerinin de yapıldığı ilk çalışmadır. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı $\alpha = .94$ 'tür. Bu bulgu maddelerin aynı anlama gelen hep aynı bir boyutu ölçtüğünü çok kuvvetli bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunlara ek olarak çalışmada faktör analizi ve güvenilirlik testi sonuçları da yer almaktadır.

Mehmet Emin Köktaş tarafından “Müslüman Dindarlık Ölçeği” geliştirilmiştir. Müslüman dindarlığın ölçülmesi hususunda istatistiksel çalışmaları yapılan ölçeklerin ülkemizde kullanılması 1980'li yıllardadır. Köktaş'ın geliştirdiği bu ölçekteki amaç Müslüman dindarlığını ölçmektir. Köktaş da Glock ve Stark gibi dindarlığı; beş faktörlü olarak ele almıştır. Dindarlığın bu beş boyutu; ibadet boyutu, inanç boyutu, dinî bilgi boyutu, dinî tecrübe boyutu ve dinin toplumsal etkisi şeklindedir. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı $\alpha = .94$ olarak bulunmuştur. Ölçek, likert ve çoktan seçmeli olarak hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra Köktaş'ın geliştirmiş olduğu bu ölçekte gereken istatistiksel analizlerin yapılmaması dezavantajlı olarak görülmüştür (Onay, 2001). Bu çalışmaya, İzmir ilinde sosyo-ekonomik düzeyi birbirinden farklı olan ilçelerden rastgele örneklem yoluyla seçilen yirmi yaş üzeri bin yüz kişi katılmıştır. Bu kişilerin bin tanesinden geri dönüşüm alınmıştır. Ölçekte toplam 81 soru yer almaktadır. Bu sorulardan dindarlık tespitiyle bağlantılı olmayan; dinî tutum konusyla ilgili 12 soru, ayrıca dine verilen önem hususunda 12 soru sorulmuştur. Bunun yanında, ibadet boyutunda 12, tecrübe boyutunda 4, inanç boyutunda 14, toplumsal etki boyutunda 44 ve bilgi boyutunda 7 soru bulunmaktadır.

Veysel Uysal (1995) tarafından gerçekleştirilen “İslami Dindarlık Ölçeği”, dindarlığı beş boyutlu olarak ele almaktadır. Uysal “İslami Dindarlık Ölçeği” isimli çalışmasını Glock'un çalışmasına benzer şekilde beş faktör model esas olarak yapmıştır. Ölçek dörtlü likert tipinde ve toplamda 26 madden oluşmaktadır. Ölçek, İstanbul'un çeşitli semtlerinde oturan ve üniversite ortamında çalışan, ayrıca rastgele örneklem tekniği ile seçilmiş dört yüz otuz dokuz kişi üzerinde uygulanmıştır. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı $\alpha = 0.97$ 'dir. Ölçek; 5 boyutlu olup 26 maddeden oluşmaktadır. Bu boyutlar; 1. Boyut: Dinin Hayata Etkisi (8 madde), 2. Boyut: İnanç (8 madde), 3. Boyut: Bilgi (3 madde) ve 4. Boyut: İbadet (4 madde), 5. Boyut: Dindarlıkta İbadetlerin Bireysel ve Sosyal Fonksiyonu (3 madde).

Ahmet Onay (2002), tarafından “Dini Yönelim Ölçeği” geliştirilmiştir. Geliştirilen bu ölçeğin Alpha güvenilirlik katsayısı; Erciyes Üniversitesi öğrencilerinden $\alpha = 0.94$ Ankara Üniversitesi öğrencilerinden ise $\alpha = 0.95$, şeklinde bulunmuştur. “Dini Yönelim Ölçeği” 3 boyutlu olup

18 maddeden oluşmaktadır. Bu boyutlar 1. Boyut: Düşünce (8 madde), 2. Boyut: Davranış (6 madde), 3. Boyut: Duygu (4 madde).

Mustafa Arslan (2003), tarafından Popüler Dindarlık Ölçeği geliştirilmiştir. Bu ölçekte amaç popüler dinî tutumları ölçmektir. Ölçek, dörtlü likert formatındadır. Faktör analizi yöntemi ile geçerlilik ölçülmüştür. Faktör yükleri $\alpha=.46 - \alpha=.70$ arasındadır. Ölçeğin tutarlılık katsayısı $\alpha=.85$ olarak bulunmuştur. Popüler Dindarlık Ölçeği, Çorum'da yaşayan 18 yaş üstü 327 kişiye rastgale örneklem yöntemi kullanılarak uygulanmıştır.

Öte yandan Kemalettin Taş (2006) tarafından “Dindarlık Kriterleri Ölçeği” geliştirilmiştir. Bu ölçekte amaç dindarlık kriterlerine yönelik tutumları ölçmektir. Ölçek, üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerden ilk bölüm Geleneksel-İlmihalci, ikinci bölüm Modernist- Hümanist ve son bölüm de Popüler-Hurafeci dindarlık faktörlerinden oluşmaktadır. Ölçek beşli likert tiptedir, toplamda kırk sekiz maddedir. Madde korelasyonları $\alpha=.30$ ve $\alpha=.68$ arasındadır. Ölçeğin güvenilirlik ölçüsü de $\alpha=.88$ olarak elde edilmiştir.

Hakkı Kardeşahin, Türkiye'nin köy ve kasabalarındaki dindarlığa ve dinî bağlılığa yönelik güvenilir ve geçerli ölçme aracı geliştirmek üzere “Kırsal Dindarlık Ölçeğini” hazırlamıştır. Bu çalışma, yüz yüze görüşme ile doksan iki kişiden alınan veriler sonucunda oluşturulmuştur. Bu kişiler Gördes merkezinde ve çevre köylerde rastgele örneklem tekniğiyle seçilmiştir. Ölçek, beşli likert tiptedir. Ölçekte toplamda 63 soru bulunmaktadır. Ayrıca ölçek dört faktörlüdür. Ölçeği oluşturan boyutlar; dinin teorik anlatımı, dinin pratik anlatımı, dinin toplumsal anlatımı ve dinin ahlaki anlatımı şeklindedir. Ölçeğin güvenilirliği $\alpha=.91$ olarak elde edilmiştir. Ölçeğin köy ve kasabalardaki dindarlığı ölçtüğü tespit edilmiştir.

2015 yılında Beyazıt Yaşar Seyhan tarafından “Dinî Şuur Ölçeği” geliştirilmiştir. Geliştirilen bu ölçekteki temel amaç; tüm yaşam dönemlerine uygulanabilir bir ölçek geliştirmektir. Fakat çocukluk dönemi hariç tutulmuştur. Test-tekrar test yöntemi kullanılarak geliştirilmiştir ve üç hafta ara ile aynı öğrencilerle iletişime geçilerek ölçek uygulanmıştır. Üç boyutlu olarak belirlenen ölçeğin alt boyutları bilinç boyutu, değer boyutu ve davranış boyutu şeklindedir. Ölçek iki yüz yirmi beş öğrenciye uygulanmıştır. Bu öğrenciler felsefe ve din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenliğinde öğrenim gören öğrencilerden seçilmiştir. Dinî şuur ölçeği, beşli likert formatındadır. Ölçek, hem istatistiksel hem de teorik yönden kullanılmaya uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yakup Coştu, 2009 yılında bir dinî yönelim ölçeği geliştirmiştir.

Bu ölçek, dini normatif ve popüler açıdan incelemiştir. Bu çalışmada, Samsun ili ele alınarak Türkiye’de toplumsal alanda gözlemlenen dini yönelimi normatif ve popüler tarz bir dindarlık incelenmiştir. Ölçek, rastgele örnekleme tekniği ile seçilen, 14 yaş üzeri, Samsun’da yaşayan 917 kişiye uygulanmıştır. Ölçeğin yapı geçerliği, faktör analiziyle sınımlanmıştır. Faktör analizi sonucunda, yapı geçerliğinin olduğunu belirlenmiştir. Ölçeğin iç tutarlık katsayıları oldukça yüksek çıkmıştır. Bu sebeple ölçek güvenilirdir, denilebilir. Ölçeğin formatında beşli likert kullanılmıştır. Dinî yönelim ölçeğinin toplamda 37 maddesinden 7 tanesi popüler tarzlı dinî yönelimi, 30 maddesi normatif tarzlı dinî yönelimi ölçmektedir. Bu maddelerin korelasyon değerleri $\alpha=.41$ ile $\alpha=.72$ arasında değişmektedir. Güvenilirlik ölçüsü ise $\alpha=.87$ olarak bulunmuştur. Elde edilen sonuçlara göre ölçeğin, halkın normatif ve popüler tarz dini tutumlarını ölçmek için uygun olduğu belirtilmektedir. Sonuç olarak ölçek, halkın dine yönelik popüler ve normatif tarz tutumlarını tespit etmeyi hedeflemektedir (bkz. Tablo-1).

Tablo-1:
Türkiye’de dindarlık ölçekleri

Yıl & Geliştiren	Ölçek Adı	Formatı	B	Alt boyutlar & Madde sayıları
1989 Kayhan Mutlu	Dindarlık Ölçeği	4’lü likert	1	Dindarlık 14
1993 M. Emin Köktaş	Müslüman Dindarlık Ölçeği	5’li likert	5	İbadet 12 İnanç 14 Bilgi 7 Tecrübe 4 Toplumsal etki 44
1995 Veysel Uysal	İslami Dindarlık Ölçeği	4’lü likert	5	Hayata etki 8 Bilgi 3 İnanç 8 İbadet 4 İbadetlerin sosyal ve bireysel boyutu 3
1999 Ahmet Onay	Dini Yönelim Ölçeği	4’lü likert	3	Düşünce 8 Davranış 6 Duygu 4
2003 Mustafa Arslan	Popüler Dindarlık Ölçeği	4’lü likert	1	Popüler 12
2006 Kemalettin Taş	Dindarlık Kriterleri Ölçeği	5’li likert	3	Popüler/hurafeci 11 Modern/hümanist 18 Gelenek/ilmihalci 19
2007 Hakkı Kardeş	Kırsal Dindarlık Ölçeği	5’li likert	4	Toplumsal anlatım 31 Teorik anlatım 8 Pratik anlatım 12 Ahlaki anlatım 12

2009 Yakup Çoştu	Dini Yönelim Ölçeği	5'li likert	2	Normatif tarz 30 Popüler tarz 7
2015 Beyazıt Y. Seyhan	Dini Şuur Ölçeği	5'li likert	3	Dini bilinç 8 Dini değerler 8 Dini davranış 5

d.b. Türk Kültürüne Özgü Geliştirilmiş Ölçeklere İlişkin Bulgular

Kültüre özgü geliştirilmiş ölçeklerden “Dini Tutum Ölçeği”, Mevlüt Kaya tarafından geliştirilmiştir. Bu ölçeğin maddeleri Özbaydar’dan (1970) ve Mutlu’dan (1989) alınan maddelerle oluşturulmuştur. Diğer maddeleri de Kaya tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı $\alpha=.96$ ’dır. Ölçek, 5’li likert tipte hazırlanarak tek faktörlüdür. Toplamda 31 maddeden oluşmaktadır.

Kula, 1993 yılında Dindarlık Ölçeği’ni geliştirmiştir. Bu ölçek Glock ve Stark’ın çok boyutlu dindarlık ölçme yaklaşımıyla düzenlenmiştir. Kula bu ölçeğini ergenler üzerine yaptığı doktora tezinde geliştirmiş ve kullanmıştır. Ölçek 5’li likert tipte hazırlanmıştır. Ölçme aracının hem güvenilirliği hem de geçerliliği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kula, 2005 yılında fiziksel engelliler ile ilgili de bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada ölçeği 5 faktör ve 20 madde şeklinde yeniden düzenlemiştir. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı $\alpha=.82$ olarak elde edilmiştir. Ölçek; 6 boyutlu olup 30 maddeden oluşmaktadır. Bu boyutlar; inanç boyutu/4 madde, ideoloji boyutu/4 madde, duygu boyutu/4 madde ve ibadet boyutu/6 madde, bilgi boyutu/6 madde, etki boyutu/6 madde şeklinde belirlenmiştir.

Hasan Kayıklık (2003) tarafından “Dinsel Yaşayış Ölçeği” likert tipte geliştirilmiştir. Ölçek daha sonra revize edilmiştir. Üç faktörlü ölçek olduğu gibi kalmış ancak ölçeğe başka yeni maddeler eklenmiştir. Ölçekte bulunan bazı maddelerde değişiklik yapılmış, bu konuda uzmanlardan gerekli görüşler de alınmıştır. Sonucunda ölçeğin geçerlilik için açılımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Güvenirlik analizi için iç tutarlılık cronbachalpha katsayısı da hesaplanmıştır. Revize edilen ölçeğin iç tutarlılık katsayısı $\alpha=.93$ ’tür. Ölçek; 3 faktörlü olup 36 maddeden oluşmaktadır. Bu boyutlar; inanç boyutu/11 madde, ahlak boyutu/5 madde, ibadet boyutu/13 madde olarak belirlenmiştir. Toplamda 36 maddeden oluşan ve üç boyutlu "Dinsel Yaşayış Ölçeği" doğrulayıcı faktör analizle kuramsal yapısı test edilmiştir. Yapılan analiz bulgularında, ölçeğin alt boyutlarıyla beraber iç tutarlılığının yüksek olduğu, doğrulayıcı ve açılımlayıcı faktör geçerliliğinin de bulunduğu tespit edil-

miştir. Kapsam geçerlik çalışmaları dokuz araştırmacının bilgisi ile hareket edilerek yapılmış ve bulgularda ölçeğin Kapsam Geçerlik İndeksi 1.17 şeklinde tespit edilmiştir.

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Ana Bilim Dalında görev alan öğretim elemanları “Dini Hayat Ölçeği”ni 2006 yılında geliştirmişlerdir. Bu ölçek, Glock tarafından ifade edilen dini hayatın dört boyutunu ölçmek için geliştirilmiştir. Ölçek 97 maddeden oluşmaktadır. 2006 yılında Yıldız, ölçeğin güvenilirlik ve geçerlik çalışmalarını yapmıştır. Yarıya bölme yöntemiyle elde edilen korelasyon $\alpha=.86$ şeklindedir. Ölçek, 4 boyutludur. Bu boyutlar; inanç boyutu/4 madde, duygu boyutu/7 madde, davranış boyutu/10 madde ve bilgi boyutu/10 madde şeklindedir (Yıldız, 2006).

Yeniden Yapılandırılmış Müslüman Dini Yönelim Ölçeği, Harlak ve arkadaşları (2009) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek, ilk etapta üç faktörlü olarak geliştirilmiştir (Harlak & Eskin & Demirkıran, 2008). Ancak ölçek 2009 yılında Ercan tarafından yeniden ele alınmış ve bir faktör daha eklenerek revize edilmiştir. Yeniden Yapılandırılmış Müslüman Dini Yönelim Ölçeği, 7’li likert tipte hazırlanmıştır. Ölçek 4 boyutlu olup 21 maddeden oluşmaktadır. Bu boyutlar; 1 boyut: içsel dini yönelim (6 madde), 2. boyut: katı kuralcı dini yönelim (5 madde), 3. boyut: dışsal dini yönelim (5 madde) ve 4. boyut: sorgulayıcı dini yönelim (5 madde) olarak belirlenmiştir. Ölçeğin iç güvenilirlik katsayıları içsel yönelim $\alpha=.93$, dışsal dini yönelim $\alpha=.83$, sorgulayıcı yönelim $\alpha=.73$ katı kuralcı yönelim $\alpha=.81$ şeklindedir.

“Dini Tutum Ölçeği”, Üzeyir Ok tarafından 2011 yılında geliştirilmiştir. Bu ölçek 5’li likert tiptedir. Ölçeğin iç tutarlılık için katsayılar şu şekildedir. Bütünü için $\alpha=.90$; Alt boyutlara bakılacak olunursa duygu boyutu $\alpha=.87$, ilişki boyutu $\alpha=.85$, biliş boyutu $\alpha=.75$, davranış boyutu $\alpha=.86$ şeklinde tespit edilmiştir. Ölçek; 4 boyutlu olup 8 maddeden oluşmaktadır. Bu boyutlar; bilişsel boyut 2 madde, duygusal boyut 2 madde, davranışsal boyut 2 madde ve ilişki boyut 2 madde olarak belirlenmiştir (bkz. Tablo-2).

Tablo-2:
Türk kültürüne özgü geliştirilmiş ölçekler

Yıl & Geliştiren	Ölçek adı	Formatı	B	Alt boyutlar & Madde sayıları
1995 Veysel Uysal	İslami Dindarlık Ölçeği	4’lü likert	5	Hayata etki 8 Bilgi 3 İnanç 8 İbadet 4

				İbadetlerin sosyal ve bireysel boyutu 3
1998 Mevlüt Kaya	Dini Tutum Ölçeği	5'li likert	1	İnanç 14
2001 M. Naci Kula	Dindarlık Ölçeği	5'lü likert	6	İnanç 4 İdeoloji 4 Duygu 4 İbadet 6 Bilgi 6 Etki 6
2003 Hasan Kayıklık	Dinsel Yaşayış Ölçeği	4'lü likert	3	İnanç 11 Ahlak 5 İbadet 13
2003 Kemalettin Taş	Dindarlık Ölçeği	4'lü likert	2	İnanç 6 İ. ve sosyal hayat 6
2006 DEÜ Öğr. Üyeleri	Dini Hayat Ölçeği		4	İnanç 4 Duygu 7 Davranış 10 Bilgi 10
2011 Üzeyir Ok	Dini Tutum Ölçeği	5'li likert	4	Bilişsel 2 Duygusal 2 Davranışsal 2 İlişkisel 2
2008 Harlak & Eskin & Demirkıran	Yeniden Yapılandırılmış Müslüman Dini Yönelim Ölçeği	7'li likert	4	İçsel 6 Katı kuralcı 5 Dışsal 5 Sorgulayıcı 5
1999 Ahmet Onay	Dini Yönelim Ölçeği	4'lü likert	3	Düşünce 8 Davranış 6 Duygu 4

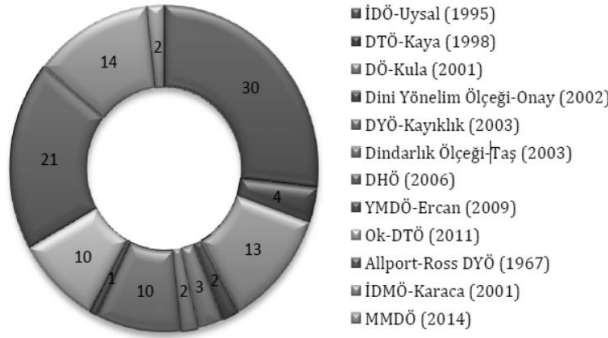
d.c. Dindarlık Ölçeklerinin Kullanımlarına İlişkin Bulgular

Konuyla ilgili oluşturulan aşağıdaki grafikte dindarlık ölçeklerinin kullanım sayılarına göre dağılımı gösterilmiştir. Dindarlık ölçekleri, 1989-2015 yılları arasında yapılan tezlerden alınmıştır. Ülkemiz din psikolojisi araştırmalarında dindarlık ölçekleri değerlendirildiğinde ilk geliştirilen dindarlık ölçeklerinin önemi ve güncelliğini koruduğu görülmektedir (Albayrak & Kurt, 2019). Din psikolojisinin temel konularından ve amaçlarından biri dindarlığı ölçmektir. Genel anlamda üzerinde ittifak edilmiş bir ölçek olmasa da geliştirilen ölçekler ve bu anlamda yapılan tüm çalışmalar bu alana katkı sağlayacaktır.

Ek olarak, Türkiye'de dini gruplarla ilgili dindarlık ölçekleri geliş-

tirilmiştir. Uçar ise inanç, ibadet ve sosyal hayat ölçekleri ile Antalya Elmalı Abdal Musa Tekkesi Aleviliğinin tutum ve davranışlarını incelemiştir. Albayrak, Ankara Keçiören'de yaşayan Caferilerin dini ve toplumsal yaşantılarını, inanç, ibadet ve dinin sosyal hayata aktarımı şeklinde incelemiştir. Gürsoy, Kırşehir Abdallarının dindarlık düzeylerini, din anlayışı, inanç düzeyi, bilişsel temelli Alevilik, ibadet tutum ölçeği, sosyal tutum ve davranış ölçeği kullanarak ölçmüştür (Altunsu Sönmez, 2016; ayrıca bkz. Grafik-1).

Grafik-1:
Dindarlık ölçeklerinin kullanım sayılarına göre dağılımı

Sonuç

Dindarlık olgusu, insan psikolojisiyle yakından ilişkili olduğu için bilim adamları tarafından dikkat çeken konuların başında gelmektedir. Dindarlık kavramı hususunda ilk alan çalışması Batı literatüründe 1940'larda çalışılmaya başlanmıştır. Türkiye'de ise bu çalışmaların 1980'lerde olduğu görülmektedir (Onay, 2001). Dindarlık, yaşanan din olarak operasyonelleştirilebilmektedir. Karaca, dini; algılama ve anlamadaki farklılıklara bağlı olarak bireyden bireye farklılık gösteren öznel bir yaşantı olarak hayata geçirilerek yaşama biçimi olarak tanımlamıştır. Bu anlamda din psikolojisi; dini tutum, dini tecrübe, aşkınlık vb. kavramlarını incelemektedir. Bunun yanında dini inanç ve uygulamaların birey açısından anlamlarını da ele almaktadır (Hökeleki, 2010).

Dindarlığı bütünüyle ölçmek kolay bir iş değildir. Çünkü evrende çok sayıda din ve dini inanış şekli vardır. Dinî inançların çeşitliliği, dindarlığın tanımını yapmayı ve dindarlığa yönelik bazı ölçütler geliştirmeyi güçleştirmektedir. Her bir dinin ve inanışın farklı ritüelleri barındırması ve kurallarının bulunması birbirinden farklı ölçme yöntemi olmasını gerektirmektedir. Bunun yanı sıra dinin kişiye özel olarak görülmesi din-

darlığının ölçümünü daha da zorlaştırmaktadır. Tüm bunlar araştırmacıları her bir inanç sistemi için farklı ölçekler geliştirmek zorunda bırakmıştır. Aynı zamanda dindarlığı ölçmek için çok çeşitli çalışmalara girişmelerini sağlamıştır (Cirhingiroğlu, 2014).

Türkiye'de yapılan araştırmalarda dindarlık, bazılarında tek boyutlu (ibadetlere ilgi göstergesine bakılarak), bazılarında iki boyutlu (inanç ve ibadet boyutu yönlerine bakılarak), bazılarında da 3 veya 4 boyutlu (toplumsal etki ve ahlak boyutu ilave edilerek) incelenmiştir. 1960'lardan sonra dindarlığı çok boyutlu ölçen ölçekler geliştirilmiştir ve dinin ölçülmesinin tek boyutlu olmadığı görülmüştür (Arslan, 2003).

Dindarlığın gerçek bir ölçüm ile ölçülüp ölçülemeyeceği, araştırmacıların merak ettiği konuların başında gelmektedir. Çünkü kime göre dindarlığın belirleneceği ve ne kadar dindar gibi konularda belli bir ölçümün olması oldukça zordur. Dindarlığın ölçülmesi konusunda kullanılan anket gibi yöntemlerde; bireyler kendilerini kıyaslayarak olduklarından çok daha fazla dindar gösterebilirler veya kendilerini daha az dindar olarak da tanımlamak isteyebilirler (Yapıcı, 2004). Bu durumlar anket gibi yöntemler ile dindarlığı ölçmenin sağlıklı sonuçlar verip veremeyeceği hususunda kuşku ile bakmayı gerektirmektedir.

Dinin hangi boyutunun ölçüldüğü ve hangi din için ölçüm yapıldığı gibi konular dindarlık ölçme çalışmalarında önem arz etmektedir. Bu hususta geliştirilen ölçeklerin de titiz bir çalışmaya dayandırılması gerekmektedir. Araştırmacıların din psikolojisi alanında ölçek geliştirme konusunda çalışması, dindarlığı ölçmenin ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Ancak bu konuda çalışmaların sürdürülmesi halen daha dindarlığın ölçülmeye devam edeceğini işaret etmektedir (Ok, 2006).

Kaynaklar

Albayrak, A. & Kurt, E. (2019). Türkiye'de din psikolojisi tezlerinde dindarlık ölçekleri: Bibliyografı bir araştırma (1997-2019). *Bilimname*, 40, 137-172.

Altunsu Sönmez, Ö. (2016). Dindarlığın ölçülebilirliği üzerine geliştirilen dindarlık ölçekleri. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 557-558.

Arıkan, R. (2011). *Araştırma yöntem ve teknikleri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Arslan, M. (2003). Popüler dindarlık ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3(1), 97-116.

Bozkurt, V. (2005). *Endüstriyel post-endüstriyel dönüşüm*. Bursa: Aktüel Yayınları.

Canpolat, E. (2014). Küreselleşmenin izini Foursquare’de sürmek. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 19, 65-84.

Cirhinlioğlu, F. G. (2014). *Din psikolojisi*. Ankara: Nobel Yayınları.

Coştu, Y. (2009). Dine normatif ve popüler yaklaşım: Bir Dinî Yönelim Ölçeği denemesi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(15), 119-139.

Cüceloğlu, D. (1993). *İnsan ve davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Dede, A. (2017). Küresel toplumsal hareketlerde “ben nesli”nin rolü. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 3, 67-82.

Ercan, N. (2009). *Evlilikte kadına yönelik fiziksel şiddete ilişkin tutumların yordayıcıları: Çelişik duygulu cinsiyetçilik, sistemi meşrulaştırma ve dini yönelim*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Fırat, E. (1977). *Üniversite öğrencilerinde Allah inancı ve din duygusu: Din psikolojisi açısından bir değerlendirme*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Gencer, N. (2018). Din psikolojisi alanında Türkiye’de yapılan lisansüstü tezler (2012-2018) üzerine bir değerlendirme. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(34), 731-762.

Glock, C. Y. (1962). On the study of religious commitment. *Religious education: Research Supplement*, 42, 98-110.

Günay, Ü. (1978). *Erzurum kenti ve çevre köylerinde dini hayat*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Harlak, H. & Eskin, M. & Demirkiran, F. (2008). The development and the psychometric investigation of the Muslim Religious Orientation Scale (MROS). *International Journal of Psychology*, 43(3-4).

Hökelekli, H. (2010). *Din psikolojisine giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.

Karaca, F. (2011). *Din psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Yayıncılık.

Karashaşin, H. (2007). Türkiye kırsal dindarlığı üzerine bir pilot araştırma: Gördes ve çevre köyleri örneği. *Dinî Araştırmalar*, 10(4), 105-117.

Kaya, M. (1998). *Din eğitiminde iletişim ve dini tutum*. Samsun: Etüt Yayınları.

Kayıklık, H. (2003). *Orta yaş ve yaşlılıkta dinsel eğilimler*. Adana: Baki Kitabevi.

Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi olarak döküman analizi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 170-189.

Koştaş, M. (1995). *Üniversite öğrencilerinde dine bakış*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Köktaş, E. M. (1993). *Türkiye’de dinî hayat*. İstanbul: İşaret Yayınları.

Kula, N. (1993). *Kimlik ve din: Ergenler üzerine bir araştırma*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mehmedoğlu, A. U. (2006). Dindarlığın peşinde: Din psikolojisinde araştırma, ölçme ve yorumlama üzerine. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19(3), 465-478.

Mutlu, K. (1989). Bir dindarlık ölçeği: Sosyoloji’de yöntem üzerine bir tartışma. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 3(4), 194-199.

Ok, Ü. (2006). Türkiye’de din psikolojisi: Neredeyiz ve nereye gidebiliriz? *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19(3), 441-456

Ok, Ü. (2011). Dini Tutum Ölçeği: Ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(2), 528-549.

Onay, A. (2001). Dindarlık ölçme çalışmaları: Dindarlık ölçümünde üç farklı yaklaşım ve ölçmenin esasları. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 14(3), 439-449.

Özbydar, B. (1970). *Din ve Tanrı inancının gelişmesi üzerine bir araştırma*. Ankara: Baha Matbaası.

Paloutzian, R. F. & Park, C. L. (ed.). (2013). *Din ve maneviyat psikolojisi: Temel yaklaşımlar ve ilgi alanları*. (çev. İ. Çapcıoğlu & A. Ayten). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Sevinç, K. (2013). Türkiye’de din psikolojisi alanında yapılan lisansüstü tezler üzerine bir inceleme. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(28), 243-269.

Seyhan, Y. B. (2015). Dinî Şuur Ölçeği: Geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *EKEV Akademi Dergisi*, 19(61), 377-392.

Taş, K. (2006). Dindarlığın kriterleri üzerine tipolojik bir araştırma. [içinde] *Dindarlığın sosyo-psikolojisi*. ed. Ü. Günay & C. Çelik, (ss. 175-206). Adana: Karahan Kitabevi.

Uysal, V. (1995). İslami Dindarlık Ölçeği üzerine bir pilot çalışma. *İslami Araştırma Dergisi*, 8(3-4), 263-271.

Yapıcı, A. (2004). Din bilimleri alanında yapılan empirik çalışmalarda karşılaşılan metodolojik bir problem: Ölçek mi olguyu, olgu mu ölçeği oluşturmakta? *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(1), 85-118.

Yıldız, M. (2006). *Ölüm kaygısı ve dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.